
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

AZ ARACSI TEMPLOMROM

RAFFAY ENDRE

*Képedet annyi helyen láthatni. Talán igen olcsó?
Balga dicsőség ez: kótyavetyére vezet.*

Kisfaludy Károly

I. BEVEZETÉS

„(. . .) most e rom elkerülhetetlen és tökéletes veszte felé közeleg (. . .) legyen szabad tehát remélni, hogy a jelen leírásom kívül még más tüzetesebben szóló emléke is fog készülni addig, míg végképi elenyészte készülhet”.

E gondolatokkal fejezi be Henszlmann Imre az aracsi településről elnevezett XIII. századi, háromhajós, háromapszisos, boltozott, kolostori téglabazilika romjairól szóló – ezt a történetük során első ízben a tudomány tárgyként értékelő – tanulmányát. A templom „végképi elenyészte”-t az állagmegóvó munkák megakadályozták ugyan, de a romok részletes művészettörténeti feldolgozására több mint egy évszázadig nem került sor. A hiányt néhány évvel ezelőtt megkezdett kutatásaimmal és publikációimmal igyekszem pótolni.

Az aracsi településről elnevezett templom maradványai a Bánát szerbiai részén, a Tisza melletti Törökbecse (Novi Bečej), Beodra (Novo Miloševo) és Basahíd (Bašaid) közti határban, enyhe magaslat szerény ligetében helyezkednek el. A romokat keletről a Galád folyó árka határolja, amely körül legelő-pusztá terül el. A nyugati homlokzat előtt – a pusztai síkság felé lankásodó területen – földutak tagolta szántóföldek húzódnak (1. és 2. kép).

1. kép: Az aracsi templomrom képe délnyugatról

2. kép: Az aracsi templomrom képe délkeletről

A templomtól északra kolostori épületek emelkedtek, az ellenkező oldalon a régészek település nyomait fedezték fel. Ez a település Miomir Petrović elsősorban térképészeti kutatásaira alapozott véleménye szerint nem azonosítható – ahogyan azt korábban tették – Araccsal; ez a helynév a romok környezetére csak a XVIII. század óta vonatkoztatható. Petrović szerint Aracsot a romoktól északra körülbelül húsz kilométerre elhelyezkedő, mára szintén elpusztult – Gradište lelőhelynévvel jegyzett – településsel lehet kapcsolatba hozni. A romok körül létezett település középkori nevét tehát nem ismerjük. Tekintve, hogy a művészettörténeti és a régészeti szakirodalom az aracsi jelzőt a templomra kezdettől fogva használja, ezen én sem kívánok változtatni. A hagyomány Pusztatemplomként vagy Góthegyházaként ismeri a romokat.

Eredeti településnév hiányában a templom építési idejének meghatározásához, építetői kilétének, szerzetesrendjének és titulusának megállapításához nem hívhatók középkori források segítségül. A templom csak a régészet és a művészettörténet eszközeivel és módszereivel vizsgálható.

Az aracsi településről elnevezett romok egy háromhajós hosszházú és kelet felé néző szentélyrészsel ellátott, boltozott templomépület maradványai. A hosszházat három-három pillér 1.72/1.0 arányban osztja középső fő- és kétoldali mellékhajókra, amelyek alaprajzilag azonos hosszúságúak. A hajók a felépítményben bazilikális szerkezetet alkotva illeszkednek egymáshoz. A templom kereszthajó nélküli, de az apszisok előtti szakasz hosszanti irányban nyújtottabb, mint a nyugatabbi három. Az északi mellékhajó keleti szakasza felett torony emelkedik. A keleti oldalhoz csatlakozó szentélyrészt három apszis alkotja, amelyek közül az oldalsók nem a mellékhajók tengelyében, hanem attól a közép felé eltolódva helyezkednek el. Az apszisok belül félköríves, kívül, a falvastagságnak megfelelően egymásra metsződő alaprajzon emelkednek. A templomnak a külső falsíkoktól mért teljes hosszúsága 26,64; szélessége pedig 15,47 méter.

Az épületből az 1863-as pusztulást követően a nyugati homlokzati fal, a szentélyrész az északi árkádsor csatlakozó két szakaszával és a toronnyal, valamint ezekhez tartozó falszakaszok maradtak fenn (3. kép). Az 1970-es és 80-as évek rekonstrukciós munkálatainak alkalmával újjáépítették az északi árkádsor elpusztult nyugati és a déli sor első nyugati és keleti elemeit, valamint részben a főhajófalakat is. A mellékhajók 2,5–3 méter magasságú oldalfalai is ekkor készültek (4. kép).

A templomot téglából emelték, de a szerkezeti elemek nagy része kőburkolattal ellátva vagy kőből készült, amint a díszítőfaragványok is. A szürkés-féher kőanyag a geológusok szerint Sóvár (Szalánkemén, Slankamen) tájáról,

3. kép: A romok Doby Jenő metszetén, az 1863-as pusztulást követően, délnyugatról

4. kép: A romok mai képe délnyugatról

a Fruška gorából származik. Az építési helyszínre való szállítást valószínűleg a Tisza vízi útján oldották meg. A régészeti feltárások padlólapok, oszloptörzsek és lábzatok töredékeit azonosították, amelyek anyaga a művészettörténeti szakirodalomban vörösmárványként meghatározott tömött vörös mészkő, amely Tóth Mária megállapítása szerint nem azonos az Esztergom környéki bányákból kikerült kőanyaggal, hanem talán Erdélyből származtatható. A szállítást ebben az esetben a Maroson és a Tiszán kellett lebonyolítani.

I. 1. AZ ARACSI ROMOK FELFEDEZÉSE

Az aracsi településről elnevezett kolostortemplom romjait a XIX. század a romantika szellemében fedezte fel. A felfedezést jelentő és a romokat első ízben interpretáló alkotások – két írásmű és egy festmény – a keletkezési, illetve a rendeltetési helyük alapján a rom földrajzi környezetéhez, Torontál vármegyéhez kötődnek. Bárány Agostonnak a Társalkodóban megjelent írásai 1835-ben és 1837-ben Nagybecskerekén kerültek megfogalmazásra, a festmény az 1840-es években a Karátsonyi család beodrai birtokközpontjában álló kastélya számára készült.

Bárány Ágoston írásainak értékét a romokat, ezek környezetét és történetét a romkultusz és a nemzeti romantika tárgyaként felfedező és interpretáló műveltség látom. A romkultusz a XVIII. század utolsó harmadában jelentkezett Magyarországon: a főleg gótikus stílusú, valódi és épített romok, eredetileg mint az angolkertek melankolikus merengést ihlető, a fantázia szabadságát bátorító, pittoreszk elemei kerültek megbecsülésre. A romantika korában ez a melankolikus merengés a nemzeti múltira irányult, a fantázia a festői tájak vár- és templomromjait – az egykori nagyság színhelyeit, tanúit – a jelen emlékhelyeiként élesztette újjá. E romkultusz megnyilvánulása Báránynak az aracsi „omladék”, „a századok tisztas maradványa”, „gothművű szentegyháza”, „tetőzetlen s dőléshez közelgő barna falai”-t, „megszagotott goth-boltozat”-ait, „tündér-alakú”-nak, „varázstekintetű”-nek dicsőítő szavai. Az angolkerti környezetet – Barabás Miklós által néhány évvel korábban a nemzeti romantika magyar tájaként megfestett – „mese-titkú puszta”, az „aracsi puszta” helyettesíti. A templomrom Bárány „tüzes képzelődés”-ében mint „egy bálványa az elröppent kornak” jelenik meg a „hű honfi’ lelke előtt”, ahol Bárány az „elhalt századok’ lelkét” keresi, ahol „szerencsétlen őseink’ e’ bús maradványaira” leborul.

Báránynak a romokat láttató leírása Kisfaludy Károly megfestette előképek követéséről tanúskodik. Ezen előképek közé sorolom az *Éji szelvésvész* című festményt is. A képen, a kompozíciónak diagonális jelleget adva, út kanyarodik, amely egy fafeszület mellett távoli városka felé vezet. Az út fölött sötét fellegek

gomolygó tömegéből zivatar zúdul alá, villám villan. Heves szélvész söpör végig az erdős tájon. Az út jobb oldalán, a szélborzolta levelű fácskák előtt a meder szikláinak feltartóztató erejét nem ismerő patak ömlik alá. Az út bal oldalán, a kompozíció domináns elemeként gótikus romok dacolnak a viharral. A már lezuhant faltömegek közül kötegelt pillérek emelkednek. Felettük toronyszerű épületrész csomkját tartó csúcsívek s boltozatmaradványok helyezkednek el. A rom sarkán baldachin töredékei alatt ülőszobor tekint le az út s a rom sötétlő falai felé menekülő vándorokra. A gótikus fiálékat már növényzet nőtte be, kövei mohosak.

A festmény elemei Bárány tíz–tizenöt évvel későbbi műveiben is megjelennek. Bárány környezete is viharos: „a’ még fennálló néhány korintheta oszlop közt, kényökre dűlnak az üvöltő orkánok”. Vándort szerepeltet: az „omladék” „tetőzetlen s dőléshez közelgő barna falai”, „megszaggatott goth-boltozata”-i „egyedül sötétlik az a’ vándor elibe”. A rom állapotát hasonlónan festi le: „Ma már fű ’s moh nő az aracsi templom sötét párkányain.”

Bárány leírásának a romokat mint „a’ haza’ annyi véres napjait, annyi viharait” „látó” s „érző”, „elaggott hős”-t értelmező gondolata szintén Kisfaludy művészetéből ered. Kisfaludy *Visegrad* című versében találkozunk hasonló megszemélyesítéssel: „Küzdél bár, de magas díszeidnek hullani kelle.”

Bárány, Aracs múltja tárgyalásában megfogalmazódó történelemszemléletben Kölcsey Ferenc himnikus pesszimizmusával rokon vonásokat fedezhetünk fel. Bárány „gyászcsend”-ről, „Mohács vérénapja gyászsugará”-ról, „haladokló régiség”-ről beszél – összhangban Kölcsey 1823-as soraival: „Vár állott, most kőhalom, / Kedv s öröm röpkedtek, / Halálhörgés, siralom / Zajlik már helyettek.”

A romokat ábrázoló festményt Gerecze Péter felfedező értékű tájékoztatóból ismerjük. Ő egy 1896-os írásában tett említést arról, hogy Beodrán Karátsonyi János birtokában egy ilyen témájú olajfestményt látott. Datálása szerint a kép az 1840-es években készült. Véleményem szerint a festmény Gerecze adatai alapján a Karátsonyi családnak Beodra birtokosaként és Torontál vármegye vezető közigazgatási szereplőjeként kifejtett reprezentációjának a részeként értékelhető. A festmény így tanúja annak a nagyigényű reprezentációnak, amelynek fő elemei az 1836-ban főszolgabíróvá, 1840-ben pedig főispánná előlépett Karátsonyi László politikai pályájának emelkedésével párhuzamosan Beodrán épült kéttornyú plébániatemplom, a családi kriptával, valamint a nagyméretű, angolkertben álló kastély.

A festmény jelentésrétegeire egyrészt témája, másrészt „rendeltetési helye” alapján következtetek. Beodrán a romokat ábrázoló festményt azt demonstrálhatta, hogy a Karátsonyi-birtokközpont közelében az angolkerteket létrehozó,

a romokat a múlt ereklyéiként tisztelő – bennük a történelemnosztalgia romantikus érzéseit kereső – kornak divatos kifejezője: egy romtemplom található. Másrészt a festmény Aracsnak a templomjelölte helyét is ábrázolta. Bárány írja: „E’ dőledék körül fekvék az ősz korban Aracs mezőváros.” Ő hívta fel a figyelmet egy – a torontáli alispán és szolgabírák nevei alatt keltezett – 1457-es oklevélre, amelynek tanúsága szerint itt – „a’ mi ekként Aracsot, nevezetes helyé magasítaná” – gyűltek össze a torontáli rendek. A „Torontál’ hajdani fővárosá”-ra utaló festményt – ahol Karátsonyi László és Bárány Ágoston hivatali elődei tevékenykedtek – a templom körüli frányovai határra vonatkozóan – Torontál vármegye képviselői részéről – egyfajta igénybejelentésként értelmezem. E terület ugyanis ekkor még közigazgatásilag nem a vármegye, hanem a nagykikindai kiváltságos koronakerület része volt.

A festmény a jelentésrétegeit tekintve nem független a társalkodóbeli interpretációtól: Bárány személye – aki a Karátsonyi családdal 1827 óta volt bizalmas viszonyban – közvetlenül köti ezeket össze. A festmény megrendelésének aktusában Báránynak itt bizonyára jelentősebb szerep jutott, mint Mohácson, ahol Hertelendy Ignác torontáli főispán kíséretében csupán krónikás tanúja lehetett az ifjú Borsos Miklósnak szóló főispáni-mecénási gesztusnak.

A Karátsonyi-féle festmény elpusztult vagy lappang valahol. Ez a Karátsonyi-reprezentáció mikrovilága számára jelenítette meg a romokat. A templom legrégebbi fennmaradt ábrázolásai folyóiratok illusztrációiként viszont már szélesebb körben elterjedtek. Ezek egyrészt a honi történelmi emlékhelyek iránti romantikus igénynek a tanúi, másrészt a romok létére a tudomány érdeklődését felhívó képi források.

I. 2. AZ ARACSI TEMPLOMROM ÁBRÁZOLÁSAI

A Budapesti Viszhang 1856. február 28-i számában a romokat északnyugati irányból mutató képpel találkozunk. Az északi árkádsor pilléreiből kettő látszik, ezek négyes oszlopkötegek. A valóságban Aracson ilyenek sosem léteztek. Az északi torony mérműves ablakú, a kép ebben a tekintetben sem hiteles. A nyugati homlokzat előtt Bárány szürke vándora, egy kalapos férfiú áll.

Az időben következő ábrázolás a Vasárnapi Ujságban 1860. november 4-én jelent meg. A helyszínen készült előrajzot Adolf van der Venne belga származású, „hazánkban mulató jeles festész” készítette. A romokat délkeleti irányból mutató metszet, a fentebb ismertetettel szemben, rendkívül pontosan rögzíti az épület maradványait. Pontosságára jellemző, hogy olyan, mindmáig fennmaradt apró részletek is megjelennek rajta, mint a déli mellékhajó tető-

zetének a nyugati falhoz való csatlakozását jelző vájatok vagy a keleti oromfalon az apszisok fölötti, elpusztult tetőzetek eredeti csúcsaként értelmezhető kicsi kőelemek (5., 6. kép). 1860-ra a mellékhajófalak már eltűntek, a déli pillérsorból az első nyugati pillér, a felette lévő falcsonkokkal áll még, amely falcsonkok közül a dél felé nyúló a mellékhajó tetőzete fölé emelkedő támfal része volt. A főhajó északi fala – a gádorfali ablakok vállmagasságáig – szintén fennáll. A nyolcszögű pillérek fölötti faltagolásról ez az egyetlen képi forrás. A nyolcszögű pillérek főhajó felé néző oldalai – fejezetzőnától megszakítatlanul – a boltváll magasságáig lévő fejezetekig futnak fel. A maradványok között két népies figura áll.

A romoknak a tudomány általi felfedezését szimbolizáló jelentést tulajdonítok a következő – az Archeológiai Közlemények VIII. kötetében – megjelent metszeten szereplő figuráknak. Itt egy rajztáblás és látcsöves tudós és egy papi ruhás férfialak helyettesíti a korábbi népies figurákat. Ilyen interpretációval találkozhatunk a metszet egy, a budapesti Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Tervtárában őrzött – példányán is, ahol a figurákat a kézzel írott szöveg Henszlmann Imreként, illetve Rómer Flórisként azonosítja. Szemben Henszlmann-nal Rómer, noteszeinek a tanúsága szerint, sosem járt Aracson. Feltételezésem szerint az egyházi férfiú inkább Szentkláray Jenő lehet, akit 1866-ban az aracsi templomromhoz közeli szülőhelyén, Törökbecsén szenteltek pappá, és aki a Henszlmann-látogatás után néhány évvel ásatásokat is folytatott a helyszínen. Henszlmann figyelmét a romokra alkalmasint Szentkláray hívhatta fel.

A metszetet – az aláírás szerint – Doby Jenő Henszlmann rajza alapján készítette. Kutatásaim során az előrajz is előkerült. A rajz és a metszet ugyanazon nézőpontból – délnyugati irányból – ábrázolja a romokat. Az északi főhajófalból a nyolcszögű pillérek fölötti rész 1860 óta ledőlt (minden bizonnyal az 1863. december 13-i szélvész alkalmával), a déli pillérsorból semmi sem áll már. A metszet néhány helyen hibás. A nyolcszögű pillért körbefutó fejezetsávval, az első keleti árkádíveket hengertaggal, a torony nyolcszögű részét felfelé szűkülőnek ábrázolja. Az előbbi esetekben Doby helytelenül értelmezte a felületesen megrajzolt részleteket, az utóbbi pontatlanság viszont már Henszlmann rajzán is feltűnik. A metszeten nem, de a rajzon a főapszis szentségtartó fülkéjének részletei is megfigyelhetők.

A templomról Gerecze készített először fényképeket. Felmérési rajzokat az épületről elsőként Milka Čanak-Medić publikált.

Henszlmann a templom alaprajzát is felmérte, az előrajznak metszetbe való átültetése szintén Doby munkája (7. kép). A bécsi lábban felvett méretek segítségével megszerkesztett alaprajz rekonstrukciós jellegű: a már elpusztult

5. kép: A déli mellékhajó tetőzeteinek csatlakozási nyomai a nyugati falon

6. kép: A keleti homlokzat részlete a mellékapszisos tetőzetének a csücsát jelző köelemekkel

falszakaszok alaprajzi vetületei is megjelennek rajta, ezeket ferde vonalkázás jelöli. Az ábrázolásból kitűnik, hogy az elpusztult pillérekből is álltak felmenő részek, hacsak nem arra kell gondolni, hogy a metszet készítője a jelölést következtetlenül használta.

Az épület később készült alaprajzi ábrázolásain ásatások alkalmával feltárt falmaradványok bemutatása is megjelenik.

I. 3. ÁSATÁSOK ARACSON

Egy, a budapesti KÖH Tervtárában őrzött alaprajzon a Henszlmann–Dobyn-félen ferde csíkozással jelölt falszakaszok és a fennmaradt részek azonos módon vannak jelölve, kivéve a mellékapszisos középső szakaszait. Az ábrázoláson a mellékhajófal támpillérei és a nyugati homlokzat északi sarka előtti falszakaszok is szerepelnek, ami minden bizonnyal arról tanúskodik, hogy ezeket időközben feltárták. De az utóbbiak jelölése eltér a fennálló és mellékhajói falakétól. Ennek értelmezése csak egyféleképp oldható meg. A megkülönböztetett jelölés ásatás alkalmával tapasztalt periodizációs vonatkozású megfigyelést dokumentál: a nyugati homlokzat előtti falak alapozásai nem egy időben készültek a templom falaiéival. A Henszlmann-féle alaprajz készítését követően három ásatásról van tudomásom. Az első két alkalommal, 1877-ben és 1878-ban Szentkláray ásatott, majd Gerecze, 1896-ban. Az ábrázolás készítését Gereczével hozom összefüggésbe, egyrészt, mert a KÖH akkori elődje, a Műemlékek Országos Bizottsága számára dolgozott, ahova az alaprajz került, másrészt Gereczének Karátsonyi Andorhoz 1896. november 16-án írt levelének ásatási beszámolója és az alaprajzon feltártként ábrázolt részletek megfelelnek egymásnak: „(. . .) körül ásattam a hiányzó falak alapjait (. . .) a templom nyugati homlokzata alá kerülő fal rendeltetése további ásatások nélkül ismeretlen maradna”. A levél a kolostor kutatásáról is beszámol, de az ottani falmaradványok nem jelennek meg az alaprajzon. A templomnak a Gerecze-féle alaprajzát Gerevich Tibor publikálta és – a nyugati homlokzat előtti részek elhagyásával – Dercsényi Dezső is felhasználta. A Gerevich-féle változaton nemcsak a nyugati homlokzat előtti falak, de a támpillérek is eltérően jelöltek mint a többi rész, holott Gerevichnek újabb ásatási megfigyelések nem álltak a rendelkezésére.

A következő ásatásra 1946 és 1951 között került sor. Đorđe Mano-Zisi ennek eredményeit nemcsak leírásban, de alaprajzi ábrázolásban is rögzítette. Rajta a régészeti dokumentáció szándéka mellett rekonstrukciós törekvés is megjelenik, amennyiben a Gerecze-féle ásatást követő műemlékvédelmi munkák nyomait figyelmen kívül hagyta, és az ezek alkalmával a nyugati fal belső oldalához a pillérsorok vonalában felépített, és egészen az 1970-es évek hely-

reállításáig fennálló támpillérek helyére egy-egy háromoldalú falpillért állított, amelyeket mint fennállókat jelölt. A falpillérek rekonstrukciójához a kiindulást minden bizonnyal az északi falon, a középső pillérrel szemben régészetiileg feltárt falpillérmaradvány szolgáltatott. Ennek a külső oldalon szintén feltárt támpillér felel meg, keletebbre pedig csatlakozó fal részlete került elő. A nyugati kapu alapozása és a homlokzat előtt egyszer már feltárt falalapozások szintén feltárássra kerültek. Ez utóbbiak, a részleteiket tekintve nem egyeznek meg a Gerecze-alaprajzon látottakkal.

Canak-Medić 1952-ben készült alaprajzi felmérésén (8. kép) a Gerecze-ásatást követő műemlékvédelmi munkák nyomai és a mellékhajók falainak olyan maradványai is megjelennek, amelyek Mano-Zisinél nem szerepelnek. Az északi mellékhajófalnak a középső pillérrel szembeni falpillére itt téglalap alakú lizénaként került ábrázolásra, és hasonló tartozik szemben a déli falhoz is.

Az 1971 és 1976 közötti régészeti feltárást Nagy Sándor vezette. Az ásatast követően az eredményeket bemutató, szakmailag értékelhető alaprajz nem került publikálásra. A templomnak az ásatast után kialakított állapotáról sem ismert alaprajzi felmérés.

A Szentkláray-féle ásatast leletanyaga a Temesvári Múzeumba került, a XX. század második felében napvilágra került emlékek pedig az újvidéki Vajdasági Múzeumba, ahol azok a kutatás számára gyakorlatilag hozzáférhetetlenek.

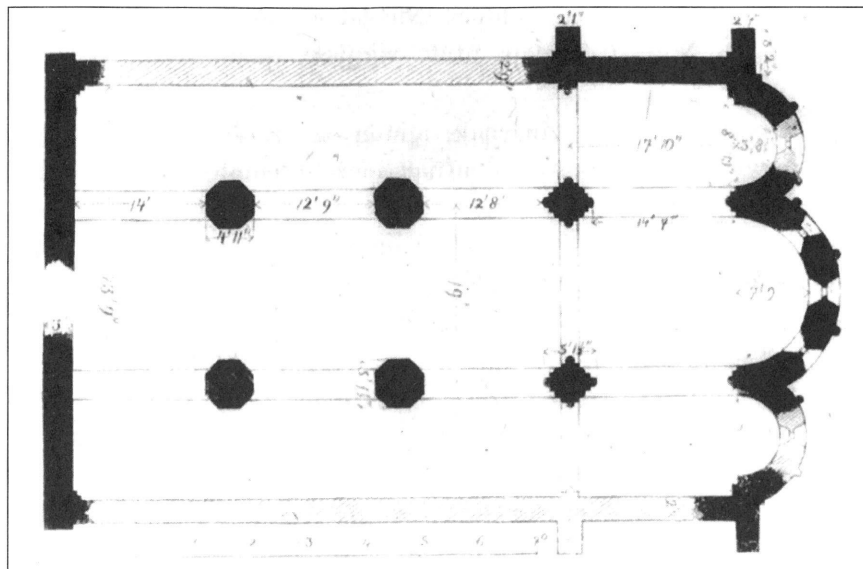
I. 3. 1. A KOLOSTORI ÉPÜLETEK

Nagy ásatastakor a templomhoz északról csatlakozott kolostor maradványait is feltárták. Róluk kép csak tájékoztató jellegű alaprajz segítségével alkotható. A rajz szerint a kolostor három szárnyból állt, ezek – s a déli oldalon a templom – egy négyszögű udvart vettek körül. A nyugati szárny a templom elé tervezett épület(rész) szélességében húzódott. Az északi szárnyat középtájt toronyalapozásnak tartott épületrész erősítette. A keleti szárnyhoz poligonális záródású (káptalan)terem csatlakozott.

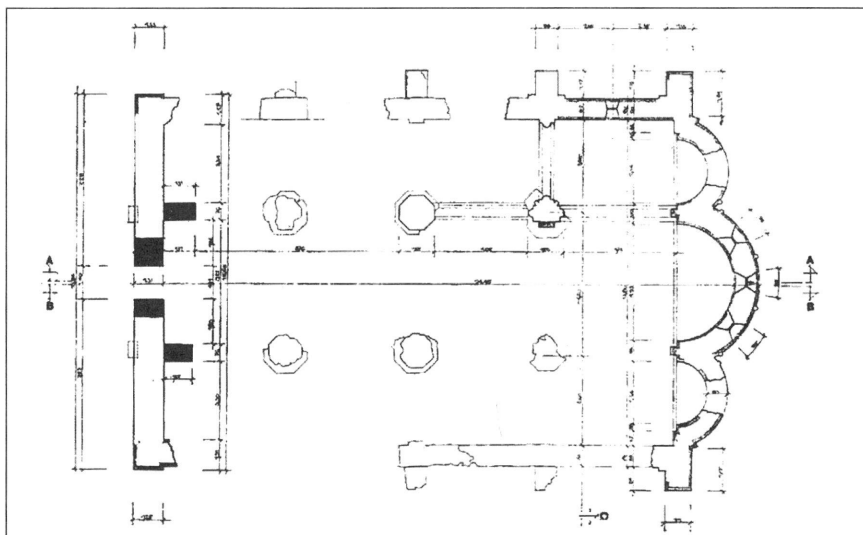
A kolostor területén már Gerecze is végzett ásatast, ennek során a kolostorudvaron másodlagos felhasználásból került elő az a domborműves kőlap, amely az aracsi kő néven vált ismertté. A lelet, Karátsonyi Andor ajándékaként, a budapesti Nemzeti Múzeumba jutott, ahol mindmáig kiállítva látható.

I. 3. 2. AZ ARACSI KŐ

A szakirodalomba az aracsi kő néven bevonult faragvány egy eredetileg hosszúkás, lefelé enyhén keskenyedő alakú, vastag kőlap töredéke (9. kép). A kőlapból nemcsak az alsó rész, de a vastagságnak egy része is hiányzik. A fő

7. kép: Henszmann–Doby-féle alaprajz a templomról

8. kép: Milka Čanak-Medić alaprajza a templomról

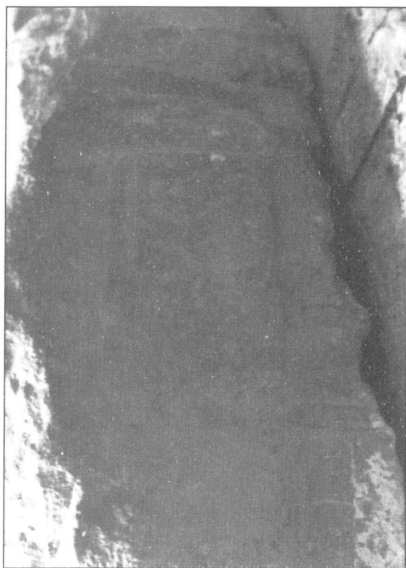
felülete és az oldalak díszítettek. Az előbbin egymás alatti keretelt mezőkre osztott kompozíciót látni, amelyek közül a felső nagyjából ép állapotban maradt fenn, az alsóból viszont csekély részletek ismertek. Mindkét mezőben frontálisan ábrázolt emberalakok, valamint latin feliratok kaptak helyet. A felső, kevésbé hátramélyített alapsíkú jobb szélén karinget és vállán átvett stólat viselő pap félalakja jelenik meg, aki jobb kezét áldásra vagy esküre emeli, baljában, amelynek a könyökrésze a lapos keretrészre ráta, talán könyvet tart maga elé. Az arc szakállas, a haj homlokba fésült, a fül elálló. A felirat, amely oldalról, a pap felől olvasható, imára szólít fel, az első sora hiányzik. Az alsó mezőben, a fejfedők tanúsága szerint két, egy jobb oldali magasabb, és egy alacsonyabb figura kapott helyet. A köztük lévő felirat, amely szemből olvasható, átokkal fenyegeti a kő esetleges eltulajdonítóját.

A két mező közt varkocsfonatos sáv húzódik, amelynek a szálai hárombordás felületűek. A szálakból fejlődik a kétfigurás részt eredetileg kétoldalról közrefogó, csavart mustrájú oszloptörzsekre emlékeztető keretelés, amelyből a jobb oldalon látható értékelhető szakasz. A hosszoldalakon ugyancsak fonatos díszítés jelentkezik. Közülük a jobb oldali keretes kettős körfonat, amelynek a szalagjai szintén hárombordás felületűek. A szalagok a bal oldalon kétbordásak, és keretes négyszögfonatot alkotnak. A fennmaradt két egység állatalakos kitöltésű. A felsőben szétterjesztett szárnyú, frontálisan álló, de fejét jobbra fordító sas, az alsóban, szintén jobbra néző, oldalnézetben ábrázolt, felnyergelt ló, amelynek a fejrésze elpusztult. Az állatfigurák a kőlap fekvő helyzetében jelennek/jelentek meg állókként. A kőlap eredetileg fekvő helyzetéről tanúskodik a kő tetején lévő templomábrázolás is. Ez jobbról látható, a bal oldali részek elpusztultak. A templom magas homlokzati toronyból, hajóból és alacsonyabban szentélyből álló épület. A hajó szentélyhez közelebbi részén falsávokként értelmezhető részletek, és köztük egy ablak jelenik meg. A szentélyrészből jelen állapotban csak a tető látszik, rajta aránytalanul nagy kereszt maradéka figyelhető meg (10. kép).

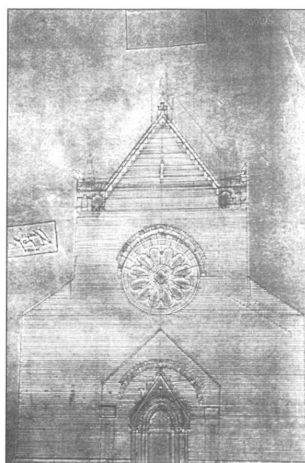
Gereczének Karátsonyihoz az ásatásokat követően írt levele már tartalmaz olyan szempontokat, amelyek az aracsi kő kutatásában mindmáig jelen vannak. A kőlap eredeti helyzetére és rendeltetésére vonatkozó megállapításai kiállták a szakmai viták próbáját: a tudomány számára ma már nem kérdéses, hogy a kőlap eredetileg fekvő helyzetű volt, s mint ilyen, síremlékül szolgált. Hampel Józsefnek néhány hónappal a felfedezés után előadott ötlete, amely szerint a lelet templomalapítási emlékkölként értelmezhető, nem talált követőkre. A síremlék egészen az eredeti megjelenését illetően Gerecze nem támaszkodhatott további töredékek ismeretére, bár reményei azt sugallták, hogy a hiányzó részeket a helyszín egy alaposabb ásatása napvilágra hozhatná. Reményei máig

9. kép: Az aracsi kő

10. kép: Templomábrázolás az aracsi kővön

11. kép: A nyugati homlokzat helyreállított képe Sztehlo Ottó 1922-es műtörténeti tanulmányán

sem váltak valóra. A rekonstrukciót illetően tehát Gerecze is csak feltételezésekre hagyatkozhatott. Elképzelése, ellentétben a későbbi szerzőkével, nem a kőlap hiányzó részeire vonatkozott, hanem egy szarkofágszerű síremlékre, amelynek a lap csak része, alkalmasint fedőlapja lehetett: „E kődarab egy szabadon álló, minden oldalán és tetején domborművekkel borított, hosszúka, asztalszerű síremlék felső lapjából eredhet.” Csemegi József, annak a Gerevich is képviselte művészettörténeti hagyománynak a szellemében, amely szerint a lap kompozíciója a római, álló helyzetű síremlékekből származtatható, a kő alsó részeinek a rajzi rekonstrukciójára vállalkozott. Rajzán a figurapár félalakként jelenik meg, egy alsó mezőben pedig felirat látható. Tóth Sándor szerint a figurapár teljes alakos is lehetett, a feltételezett felirat így a kő alján kaphatott elhelyezést.

Gerecze számára az első látásra nyilvánvaló volt, hogy a kőlap a templomromnál korábbi. Ezzel a datálási lehetőséggel számolva született meg a feltételezéspár, hogy a XIII. századi templomot időben egy másik előzte meg, az, amelynek az ábrázolása látható a kővön. A régészet egyelőre nem bizonyította korábbi templom létét, bár a Nagy-féle ásatások értékelésének a publikálásától e vonatkozásban is fontos közlések remélhetők.

Kérdés persze, hogy a kőlap mennyivel idősebb a XIII. századnál. Gerecze szerint Szent István kora előtti, Hampel a honfoglalás korára tette, bár a XI. századi készülés lehetőségével is számolt. Ez utóbbi lehetőség jelenik meg Csemeginél, aki 1054 előttinek tartotta. Az újabb irodalom szintén XI. századnak véli, de 1054 utánról származtatja. A kő készülni idejét Tóth 1100 körülre teszi, vagyis nagyjából egy évszázaddal az újabb templom megépítésénél korábbra.

A datálásra vonatkozó elképzelések az aracsi kő díszítésének feltételezett művészeti összefüggésein alapulnak. A művészeti összefüggések rekonstrukcióját a korábbi irodalom inkább kompozíciós kapcsolatokra alapozta, és az aracsi követ Dalmácia, Észak-Itália és Bizánc emlékeivel hasonlította össze. Gerecze kortársa, Gubitzka Kálmán ugyanakkor a kivitelezés stílusából kiinduló értékelés lehetőségét vetette fel, amikor az általa talált bodrogmonostorszegi palmettás töredék mesterét az aracsi követ faragóval azonosította. Ezt a feltételezést Csemegi is átvette, és az aracsi kő hazai körét a somogyvári lunettával bővítette. Ez a kör tovább szélesedett: Marosi a gyulafehérvári első székesegyházból fennmaradt timpanonnal való kapcsolatra irányította a figyelmet, Nagy munkásságának köszönhetően pedig az általa feltárt dombói faragványokra is kiterjedhetett a kutatás figyelme.

A stíluskritikai szempontú vizsgálatok Tóthnak *A középkori Dél-Alföld és Szer* című kötetben megjelent tanulmányában teljessétek ki. E szerint a var-

kocsfonat, a reliefkezelés és a színvonal tekintetében az aracsi kő bodrogmonostorszegi rokonságának a feltételezése érvényesnek tekinthető, amit további ottani töredékek – felnyergelt lovat és templomot ábrázoló – motívumai erősítenek. Az emberábrázolásban viszont nincs összefüggés. E tekintetben Dombóval sincs kapcsolat, Dombón viszont a varkocsfonat és a kő két keskenyebb oldalának motívumai, elsősorban egy féloszlopfő saroksasainak a formájában, szintén megtalálhatók. Somogyvárral, Gyulafehérvárral és Titellel pedig áttételes – az utóbbi esetében Dombón keresztül érvényesülő – kapcsolat rekonstruálható.

I. 4. MŰEMLÉKVÉDELMI TEVÉKENYSÉG ARACSON

A XVIII. század végén még nádtető védte a romtemplom falait. Balás János csanádi címzetes kanonok a XIX. század elején még két oltárképet látott a falak között. 1860-ban a nyugati falból, a szentélyrészből és az északi főhajófalból jelentősebb maradványok álltak. De 1863-ban az északi főhajófal nyugatabbi szakaszai ledőltek, és 1877-ben Miletz János már így ír a romról: „jelenleg rohamosan közeleg tökéletes veszte felé”.

A romok a régészet és a művészettörténet, majd a műemlékvédelem által történt felfedezése következtében menekültek meg a teljes megsemmisüléstől. A felfedezés jelenségét helyreállítási terveken és kísérleteken tanulmányozhatjuk. A magyarországi műemlékvédelmet a XIX. század hetvenes éveitől jellemző purista-esztétizáló-romantikus jellegű szemléletmód Aracs esetében Henszlmann, Streitmann Antal és Sztehlo Ottó megnyilvánulásaiban érvényesült. Henszlmann 1871-ben a templom romjaiból való felépítését és plébánia-templomként való használatbavételét elméletileg elfogadhatónak tartotta. Streitmann ennél szerényebb igényű, 1893-as javaslatának az értelmében a főhajó szentély előtti szakaszát állították volna helyre, önálló kápolnaként. Sztehlo egy rajzán, „műtörténeti tanulmányán”, amely 1922-ben készült, a nyugati homlokzat helyreállított képét látjuk (11. kép). A lábazati párkány, a kapupítmény körüli oromzatos előépítmény, valamint a főhajó előtti oromzatot közrefogó, szobrászati díszítést hordozó egy-egy áttört- és vakív az alkotói fantázia termékei. A kapu és a rózsablak helyszínen megfigyelhető maradványok szigorúbb figyelembevételéről tanúskodik. A kapu oszlopos-lépcsős béléltű, de a csúcsívekből álló archivolt és a faragványoknak a fennmaradt aracsiaktól távol eső formavilága a rajznak minden valóságalapot nélkülöző elemei. A rózsablak az azóta feltárt és rekonstruált esztergomi palotakápolnáéhoz hasonló: a karéjos keretet oszlopküllök kötik össze a középső, áttört négykaréjú koronggal.

Az aracsi templomrom nem lett újjáépítés áldozata, de műemlékvédelmi munkák kétszer is folytak a helyszínen. A romokat a végső enyészettől megmentő állagmegóvó intézkedésekre 1898-ban került sor. Mai megjelenésüket az 1970-es és 80-as évek építkezései alakították ki.

Az állagmegóvó munkálatok kivitelezését, a Torontál tájékoztatása szerint Pavlicsek építész vezetésével teljesítették. A hír, de más forrás sem említi Gerecze nevét. Véleményem szerint viszont ő tartható az állagvédelmi terv kidolgozójának. Feltételezésemet Gereczének a már idézett levelére alapozom. A levélben ugyanis olyan helyreállítási elvek és kivitelezési javaslatok szerepelnek, amelyek jól megfeleltethetők a helyszínen megvalósítottakkal: „Szükséges volna a romok nyugati falának biztosítása czéljából a templom egykori északi és déli főfalaiakon pár méternyi hosszúságban, a megerősítendő fal felé rézsútosan újból építése és a homlokfal aláépítése. Továbbá a fennálló egyetlen árkádívnek némi megterhelése és megerősítése. Végül az összes hiányzó falburkolat pótlása, legalább a falak tövében és a falormoknak cze-menttel réteggel való borítása, hogy az idő azokat ne rombolja tovább (. . .) E terv kivitelét, mely semmi esetre sem jár túlságosan sok kiadással, megkönnyíti az, hogy még igen sok kitűnő burkolat-tégla hever a romok között, s még többet lehetne a romokban a törmelék között találni.” A levélben nem esik szó a kapu átalakításáról, holott a munkálatok alkalmával leszűkítették a kapu nyílását. Ebben az esetben a „homlokfal aláépítése”-nek kivitelezéséről lehet szó. A nyugati fal megtámasztását viszont nem az ajánlott helyeken, hanem a pillérsorok vonalában oldották meg. A falfelületek pótlására szerencsére nem az említett téglanyagot használták fel, hanem az eredetiktől eltérő színűeket, amelynek köszönhetően a pótoltt felületek ma is egyértelműen kirajzolódnak.

Az egyetlen eredeti állapotú nyolcszögű pillér nyugati és délnyugati oldala fölé visszahelyezett fejezettördelékeket azokkal a darabokkal lehet azonosítani, amelyek a romokhoz történt visszashállításáról egy 1901-es főszolgabírói jelentés tudósít. A pillér és a hozzá keletről csatlakozó árkádív megerősítését, amely terve szintén szerepel Gerecze levelében, így csak ezek visszavitele utáni időre keltezhető. A torony keleti oldalán az ikerablak osztópillérét is ebben az időben pótolhatták.

Gerecze levelében a műemlékvédelmi terv véleményem szerint azért szerepel, mert a kivitelezés megszervezését a címzettől, Karátsonyi Andortól remélte. Reményei szerint az anyagi háttér biztosítása is, a költségekről a Műemlékek Országos Bizottságától kért tájékoztatást, a Karátsonyiak közbenjárására valósulhat meg. Talán valóban a Karátsonyiaknak köszönhető, hogy Torontál vármegye törvényhatósági bizottsága 1200 forintot szavazott

meg a konzerválás céljaira. A levél keltezésétől számítva nem kellett két év sem ahhoz, hogy a munkálatokat befejezzék.

Az 1970-es évek ásatásait követő, a romállapotot megtartó, de bizonyos fokú rekonstrukcióra törekvő helyreállítás során az 1898-as munkálatok nyomait részben megőrizték, részben elbontották. Ezen munkálatokat Sedlmayr János és Čanak-Medić elképzelései alapján tervezték, de a kivitelezéskor (vagy későbbi, előttem ismeretlen tervek során) módosítások történtek. A rekonstrukciós munkálatok eredményeire és hibáira a templomrom leírásában térek ki.

I. 5. A TEMPLOM IRODALMA

Az épületről – annak a XIX. és a XX. századi története során – sokan és sokszor írtak. Ha ezen írásokat a művészettörténet tudományának a szempontjából – tudománytörténeti helyüket meghatározandó – kívánom megvizsgálni, akkor – először ezek tárgymeghatározását értelmezve – Goethének a strassburgi Erwin von Steinbach kapcsán megalkotott emlékmű-műemlék fogalompárjával kell egybevetni, majd kérdésselvetéseik és módszereik alapján – Focillon művészettörténeti axiómájával kell szembesíteni, amely szerint: „A műalkotás teljes egediségre törekszik, valami egész, valami abszolút akar lenni, ugyanakkor azonban bonyolult viszonyok rendszerébe illeszkedik.” Az egybevetés és szembesítés alapján az aracsi Pusztatemplommal foglalkozó írások két csoportját határozom meg. A szemléletesség kedvéért – az elnevezés szavainak hangulati asszociációira alapozva – az elsőt a pusztatemplomi, a másodikat az aracsi jelzővel ellátva különböztetem meg egymástól.

A nemzeti romantika korában induló és a XX. század végéig a nemzeti és/vagy romantikus alaphangot megtartó pusztatemplomi irodalom kiindulópontját Bárány írásai jelentik, legjelentősebb képviselőjének pedig id. Berecz Sándort tartom. A templom a történelem emlék(mű)je – Báránynál: „bálványa az elröppent kornak”, „a' századok tisztos maradványa”, Berecznél: „a csanádi egyházmegye leghatalmasabb romokban heverő történelmi emlékműve”.

Az illetően való tárgymeghatározásnak megfelelően emlékműhöz intézik kérdéseiket, ezeket az épület alapítási dátumára, építetőjére, szerzetesrendjére, sorsára-történelmére, az épület jelölte településre és ennek nevére vonatkoznak. E kérdésekből következnek a kutatás módszerei – ezek a történész-levéltároséival egyeznek meg. Már Bárány is forrásokat idéz, s Berecz is így ír: „búvárkodtam könyvek sokaságában és régi írásokban”. A Pusztatemplomról szóló irodalom által felvetett kérdések közül Petrović idézett kutatási eredményeinek a cáfolatáig, csak az épületnek a XVIII–XX. századi történelmére vonatkozók megválaszolásához használhatunk forrásokat. Ilyen jellegű történeti összefoglalók (a pusztatemplomi irodalom tudományos értéke ezek-

ben rejlik) nem elégíthetik ki a templom eredete és művészete iránt érdeklődő laikusok kíváncsiságát sem, nem csoda, ha Kalapis 1995-ben így írt: „A Pusztatemplomot felfoghatjuk (. . .) eddig még meg nem fejtett rejtélyként.”

Az aracsi irodalom a rejtélyt magát s annak a megoldását másban látja, mint a pusztatemplomi. Henszlmantól kezdve a Focillon-tanítvány Gál Lászlón át Dercsényiig és Marosi Ernőig a templom értelmezése a goethei fogalompár második tagjára támaszkodik: az épület műemlék, a művész(et) emléke. A rejtélyt megfejteni tervezett kutatások az épület létrejöttének körülményeit, építészeti és épületszobrászati részleteinek és ezeknek a korábbi és a korabeli művészeti alkotásokkal összefüggő „bonyolult viszonyok rendszerét” érintik. A kutatási módszerek közül az oklevélolvasás kizárólagosságát a formák vizsgálata, eredetük tisztázása és a korabeli emléanyag tanulmányozása helyettesíti. Focillon gondolatait alkalmazva válaszolhatunk az aracsi irodalom kérdésfelvetéseire, s így meghatározhatjuk templomunk művészettörténeti helyét. Ezek alapján válnak megoldhatókká – ha közvetett módon is – a pusztatemplomi irodalom művészettörténeti érdekeltsgű kérdései is: az alapítás-építés idejét, a stíluskritikai eredmények, az alapító és a mesterek kilétére pedig a típusokban tükröződő igények, illetve: a minőségértékek utalnak.

Az aracsi irodalom csupán összefoglaló jellegű, gazdag emléanyaggal foglalkozó művészettörténeti munkákban olvasható utalásokból, részletproblémák megválaszolási kísérleteiből áll. Így, ha a módszer alkalmazási lehetőségeit csupán ezek által szeretném bizonyítani, akkor a bizonyítás eredménye ugyancsak Kalapis szavaival lenne értékelhető: „A Pusztatemplomot felfoghatjuk hatalmas kérdőjelként is.” Szakdolgozatomban és az azt követő publikációimban arra vállalkoztam, hogy az aracsi irodalom kutatási módszere használhatóságának bizonyításával, valamint az eddigi megállapítások segítségével vagy bírálatával a problémakörök kérdőjeleit megállapítások felkiáltójeleivé változtassam.